ARGUMENT VA FUNKSIYA ORTTIRMASI. HOSILA TUSHUNCHASI, UNING GEOMETRIK VA FIZIK MA’NOLARI. FUNKSIYA DIFFERENSIALI

Raxmonov Asqar Ne'matovich
Umarov Shokirjon Sheraliyevich
Ne'matov Shuhrat Õktamovich
SamDU akademik litseyi Matematika fani õqituvchilari

Biz funksiyalar qiymatlari jadvallarini tuzish jarayonida funksiyaning $\Delta f(x) = f(x_{i+1}) - f(x_1)$ chekli ayirmasi bilan tanishganmiz. Unda funksiyani funksiya argumentning diskret qiymatlarida qaraldi, o’zining bir $f(x_0)$ qiymatida ikkinchi $f(x_0 + \Delta x)$ qiymatiga sakrab o’tgandek bo’ladi, bunda $\Delta x = h$ jadval qadami. Endi biz argumentning uzluksiz o’zgarishiga bog’liq masalalarga o’tamiz.

To’g’ri chiziqli harakat qilayotgan nuqtaning *x* vaqt momentligi koordinatasi (o’tilgan masofa) *f* (*x*) bo’lsin. Nuqta $\Delta z = b - a$ vaqt oralig’ida $|\Delta f(a)| = |f(b) - f(a)|$ qadar ko’chadi. Agar bunda $\Delta f > 0$ bo’lsa, kochish musbat yo’nalishida bajarilgan bo’ladi. $x_0 = a$ dan *x* ga ko’chishdagi $\Delta x = h = x - a$ ayirma *agumentning a* nuqtadagi *orttirmasi*, $\Delta f(a) = f(x) - f(a)$ ayirma *funksiyaning* shu nuqtadagi *orttirmasi* deyiladi.

1 – m i s o l . Argumentning boshlang’ich qiymati *a* = 5,orttirmasi h=0,1. $f(x) = x^2$ funksiya orttirmasini topamiz.

Y e ch i sh . Argumentning *a* = 5 dan *h* = 0,1 ga ortgan: *a* + *h* = 5,1 U holda $\Delta f(5) = f(5{,}1) - f(5) = 5{,}1^2 - 5^2 = 1.01$.

2 – m i s o l Argument orttirmasi *h* ga teng. *f(x)=kx* + *l* chiziqli funksiya orttirmasini topamiz.

Y e ch i sh . *f*(*a*+*h*) = *k*(*a*+*h*)+*l*; $\Delta f()a = f(a+h) - f(a) = k(a+h) + l - ka - l = kh$

3 – m i s o l . Kubning tomoni *a* ga teng. Agar tomonlar *h* qadar orttirilsa, uning hajmi qanday o’zgaradi?

Y e ch i sh . Tomonlar *h* ga orttirilgandan so’ng uning hajmi $(a+h)^3$ ga teng bo’ladi. Natijada kubning hajmi

$$\Delta V = (a+h)^3 - a^3 = 3a^2h + 3ah^2 + h^3$$

ga ortadi.

$y = x^2$ funksiya grafigini (1; 1)nuqta yaqinidagi holatni kuzataylik.

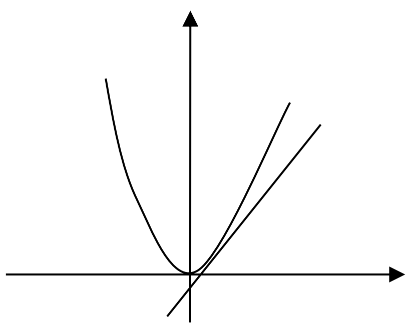

V.1-rasmda parbolaning *h*=2 ozunlikdagi [0; 2] kesma ustidagi qismi tasvirlangan . Chiziq o'z egriligi bilan shu nuqtada o'tuvchi *y* = *kx*+*l* urinuvchi to'g'ri chiziqdan keskin farq qiladi. Shu nuqtada atrofini kattaroq tasvirlaylik (v.1-*b* rasm). Parabolaning nisbatan kichik *h* = 0,2 uznlikka ega bo'lgan

[0,9; 1,1] kesmadagi qismi unch egri emas. $\Delta x = h$ ning yanada kichik qiymatlarida parabola va to'g'ri chiziq kesmalari deyarli ustma – ust tushadi, ya'ni parabola (1; 1) nuqta yaqinda <<*chiziqli kichik*>>holatida bo'ladi. U boshqa nuqtalar yaqinida ham shunday <<chiziqli kichiklik>> xossasi ega bo'ladi. *Fizika nuqtayi nazarida* <<chiziqli kichiklik>> xossasimos fizik jarayon deyarli tekis, deyarli doimiy tezlik bilan ro'y berayotganini aglatadi. Matematikada <<chizqli kichik holatdagi funksiya>> tushunchasi *differensiallanuvchi* nomi bilan ataladi (lot.:differentia-ayirma). Holatni matematik jihatdan tushintiramiz. Agar *x* = *a* dan *x*=*a*+*h* ga o'tishda *f* funksiya orttirmasini

$\Delta f = f(a+h) - f(a) = (k+a)h$ (1)

Ko'rinishda berish mumkin bo'lsa, *f* funksiya *x* = *a* da *differensiallonuvchi funksiya* deyiladi, bunda

k – son, $\alpha(x)$ funksiya $\Delta x = h \to 0$ da cheksiz kichik $\lim\limits_{h\to 0} \alpha(x) = 0$

Masalan, *f*(*x*) = *kx*+*l* chiziqli funksiya orttirmasi

Δf =*f* (*a*+*h*) – *f* (*a*) = *k*(a+h)+*l*-*ka*-*l*=*kh*

ya'ni $\alpha(x) = 0$ bo'lishini ko'ramiz. Demak chiziqli funksiya *x* ning barch qiymatlarida differensiallanivchi funksiyalar uchun Δx va Δf ortirmalarning faqat taqribiy proporsionalligio'rinli bo'ladi:

$f(a+h) - f(a) \approx kh,$ bundagi chetlanish $\alpha(x)$ ga teng.

1 – m i s o l . x^2 funksiya *x* ning istalgan qiymatida differensialanadi. Haqiqattan, funksiya *x* dan *x*+*h* ga o'tishda

$\Delta f = (x+h)^2 - x^2 = (2x+h)h$

orttirmaga ega, undagi 2*x* ta'rif bo'yicha *k* ni, *h* esa α funksiyani ifodalaydi, $\lim\limits_{h\to 0} h = 0$. (1) teglikdan $\dfrac{f(x+h)-f(x)}{h} = k + \alpha,$ bunda $h = (x+h) - x = \Delta x,\ \lim\limits_{h\to 0} \alpha(x) = 0.$

Bularga ko'ra:

$\lim\limits_{h\to 0} \dfrac{f(x+h)-f(x)}{h} = k$ (2) va $\lim\limits_{h\to 0} \alpha(x) = \lim\limits_{h\to 0}\left(\dfrac{f(x+h)-f(x)}{h} = k\right) = 0.$

Aksincha, bu limitli ifodadan (1) tenglikni hosil qilish mumkin. Shu tariqa ushbu teorema isbot qilinadi.

T e o r e m a. $k = \lim\limits_{h\to 0} \dfrac{f(x-h)-f(x)}{h}$ *limit mavjud bo'lgandagina f* (*x*)*funksiya differensiallanadi va uning orttirmasi* $\Delta f = f(x+h) - f(x) = = (k+a)h$ b*o'ladi bunda* $\lim\limits_{h\to 0} \alpha(x) = 0.$

$\Delta f = (k+a)h$ tenglik funksiyaning differensiallanishini xarakterlaydi. Masalan *v* doimiy tezlik bilan to'gri chiziqli tekis harakat qilayotgan jism *t* vaqtda $s = vt + s_0$ masofani bosib o'tsin bunda s_0 - harakat boshlanguncha o'tilgan masofa, *s* bog'lanish *y* = *kx* + *l* funksiyaning o'zi $k = v,\quad x = t\quad l = s_0\quad y = s.$ Mexanika nuqtayi nazarida *k* son *harakat tezligi* geometrik jihatdan to'g'ri chiziqning *burchak koeffitsiyenti* miqdorini ifodalaydi. *K* ning qiymati *x*ga bog'liq. Demak, *k* son biror funksiyaning xususiy qiymatida iborat Bu funksiya *f*(*x*) *funksiyaning hosilasi* deb ataladi va *f '* (*x*) orqali belgilanadi. *f '* (*x*) ning *x* nuqtadagi qiymati ushbu formula bo'yich topiladi

$$f'(x) = \lim_{h\to 0}\frac{f(x+h)-f(x)}{h} = \lim_{h\to 0}\frac{\Delta f}{h}$$ bunda $\Delta x = h$ - argument orttirmasi.

Shunday qilib, funksiya orttirmasi *f*(*x*+*h*) – *f*(*x*) = (*k*+*a*)*h* ko'rinishida berilgan bo'lsa, *k* son hosilaning qiymatini beradi. Jism $t = t_0$ boshlang'ich vaqt momentida $f(t_0)$ koordinatali nuqtada, $t = t_0 + \Delta t$ momentda $f(t_0 + \Delta t)$ koordinatali nuqtada bo'sin. $[t_0;\, t_0 + \Delta t\ ]$ vaqt oralig'ida $\Delta f = f(t_0 + \Delta t) - f(t_0)$ masofani o'rtacha $v_{o'rt}(t) = \dfrac{\Delta f}{\Delta t}$ tezlik bilan o'tadi, bunda $\Delta t = (t_0 + \Delta t) - t_0$ otgan vaqt. O'rtacha tezlikning $\Delta t \to 0$ dagi limitni, ya'ni $f'(t_0)$ hosila to'g'ri chiziqli harakatning t_0 momentdagi *oniy(bir lahzadagi) tezligi*ni ifodalaydi:

$$v_{oniy}(t_0) = \lim_{\Delta t\to 0}\frac{\Delta f}{\Delta t} = f'(t_0).$$

Bir jinsli sterjenning *x* uzunlikdagi qismining *f*(*x*) = *kx*, bunda *k* son – sterjenning *chiziqli zichligi*. Agar sterjen bir jinsli bo'lmasa, uning *h* uzunlikdagi *AB* qismning massasi $f(x_0 + xh) - f(x_0)$ bo'ladi, bunda x_0 qiymat sterjenning *A* boshlangich uchining koordinatasi. *AB* ismining o'rtacha zichligi:

$$k_{o'rt}(t) = \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h} = f'(x_0) + \alpha,$$

bunda x_0 nuqtadagi *chiziqli zichlik* $k(x_0) = \lim\limits_{h\to 0} k_{o'rt}(t) = f'(x_0)$ bo'ladi. Har qanday *l* doimiy soning hosilasi nolga teng. Chunki, $l = 0\cdot x + l$ yozuvi bo'yicha *k* = *l* '= 0 ni olamiz. Demak (*kx*+*l*) ' = *k* . Lekin $(x^2)' = 2x$ bo'ladi. Chunki $f(x+h) - f(x) = (x+h)^2 - x^2 = (2x+h)h$ bo'lganida, $(k+\alpha)h$ yozuv bo'yicha *k* = 2*x* olinadi. [*a; b*] yopiq kesmaning *a* nuqtasida *f* funksiyaning o'ng tomonli, *b* nuqtasida esa chap tomonli differensiallanishi haqida so'z borishi mumkin:

$$f'(a+0) = \lim_{h\to +0}\frac{f(a+h)-f(a)}{h},\quad f'(b-0) = \lim_{h\to -0}\frac{f(b-h)-f(b)}{h}.$$

2 – m i s o l . (3) formuladan foydalanib, $f(x) = \dfrac{a}{x}$ funksiya hosilasini topamiz, bunda *a* –biror doimiy son, $\Delta x = f,\ \Delta y = f(x+\Delta x) - f(x), x \neq 0.$

Y e ch i sh . $\Delta y = \frac{a}{x+\Delta x} - \frac{a}{x} = \frac{ax - ax - a\cdot\Delta x}{x(x+\Delta x)} = -\frac{a\cdot\Delta x}{x(x+\Delta x)}$, u holda: $\left(\frac{a}{x}\right)' = \lim_{\Delta x\to 0}\left(-\frac{a}{x(x+\Delta x)}\right) = -\frac{a}{x^2}$.

3 – m i s o l . 1) $y = x$; 2) $y = x^2$; 3) $y = ax^2 + bx + c$; 4) $y = x^3$

Y e ch i sh 1) $y = x = 1\cdot x + 0$, bundan $k = y' = 1$, ya'ni $x' = 1$ bo'lishini aniqlaymiz. Bu misolda (3) kabi limit formulalarda foydalanishga ho'jat bo'lmadi;

2) (1) formula bo'yicha:

$\Delta y = (x+\Delta x)^2 - x^2 = x^2 + 2x\cdot\Delta x + (\Delta x)^2 = (2x+\Delta x)\cdot\Delta x.$ Orttirma $\Delta y = (k+a)\cdot\Delta x$ ko'rinishida tasvirlanadi.Unda $\lim_{x\to 0}\alpha = 0,\ \ k = 2x.$ Demak, $(x^2)' = 2x;$

3) funksiya orttirmasi:

$\Delta y = a(x+\Delta x)^2 + b(x+\Delta x) + c - (ax^2 + bx + c) = 2ax\cdot\Delta x + a(\Delta x)^2 + b\cdot\Delta x$

Funksiya orttirmasining argument orttirmasiga nisbati:

$\frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{(2ax) + a\cdot\Delta x + b)\cdot\Delta x}{\Delta x} = 2ax + a\cdot\Delta x + b;$

Topilgan nisbatning $\Delta x \to 0$ dagi limiti:

$y' = \lim_{\Delta x\to 0}(2ax + a\cdot\Delta x + b) = 2ax + b.$

Demak, $(ax^2 + bx + c)' = 2ax + b;$

4) $\Delta(x^3) = (x+\Delta x)^3 - x^3 = (3x^2 + 3x\cdot\Delta x + (\Delta x)^2)\cdot\Delta x$

$y' = \lim_{\Delta x\to 0}\frac{\Delta y}{\Delta x} = \lim_{\Delta x\to 0}(3x^2 + 3x\cdot\Delta x + (\Delta x)^2) = 3x^2.$

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. K. Muhamedov Elementar matematikadan qo'llanma. Toshkent 1999yi
2. H.A. Nasimov Algebra va matematik analiz asoslari. Toshkent 2010 yil
3. M. Saxayev Elementar matematika masalalari to'plami Toshkent 2001 yil.